

Peter Prudon

Ritueel gedrag

**Een psychologische kijk op
dit universele fenomeen**

Amsterdam: FZP-press

Voorwoord

Wat hebben de pathologische, zelfschadende rituelen van dwangpatiënten, of de starre routines van autisten, gemeen met algemeen aanvaarde, culturele rituelen, zoals offerrituelen, festiviteiten, uitvaartceremonies, herdenkingen, inwijdingen, omgangsvormen, kinderritueeltjes, etc.? En wat hebben de laatste onderling gemeen? Bepaald een uitdagende vraagstelling, die in 1907 en later door Freud al eens was geëxploreerd (dwangneurose vs. erediensten), maar niet op een manier die velen overtuigd heeft. Dit beknopte boekje is een poging om het anders, en hopelijk beter, te doen.

....

Het boek is meer wetenschappelijk dan populair-wetenschappelijk van opzet, ook al doordat het toewerkt naar een hoog abstractieniveau, maar door de vele voorbeelden en het vermijden van jargon is het toch goed leesbaar voor de in psychologie en antropologie geïnteresseerde ontwikkelde leek. Daaraan draagt ook het vermijden van overbodige referenties.

Suggesties ter verbetering, kritische opmerkingen, aanvullingen, gemiste referenties e.d. kan men e-mailen naar fzp-press@kpnmail.nl.

maart 2015, Amsterdam
Peter Prudon

Inhoudsopgave

Inleiding	1
1. Instrumenteel vs. ritueel gedrag	2
1.1 Ritueel gedrag	2
1.2 Instrumenteel gedrag	3
1.3 Het wezenlijke van ritueel gedrag	5
Deel I: Rituelen op basis van arbitraire regels	8
2. Rituelen als magische bezwering	9
2.1 Onvoldoende greep als achtergrond	9
2.2 Arbitrair in plaats van functioneel	10
2.3 Rechtvaardiging van de regels	11
2.4 De starheid van het ritueel	12
2.5 Bijgelovig gedrag bij topprestaties	14
2.6 Dwangneurotische bezweringsrituelen	16
3. Ritualisering in reactie op een onvolledigheidsgevoel	18
3.1 Het hardnekkige gevoel van onvolledigheid of onvrede bij dwangpatiënten	18
3.2 Verschuiving van het doelstreven naar bijkomstigheden	19
3.2.1 <i>Onlesbare behoefte aan zekerheid over sociale aanvaarding</i>	20
3.2.2 <i>Verschoven strijd tegen inbreukmakers</i>	21
3.2.3 <i>Een verschoven streven naar compensatie</i>	22
3.2.4 <i>Gemeenschappelijk</i>	22
3.3 Ambivalentie als verstoorder van de beleving van effectiviteit	23
3.4 Een ordeningsritueel met complexe achtergrond en functie	24
3.5 Overige verstoringen van de beleving van taakvoltooiing	26
3.5.1 <i>Wasdwang</i>	26
3.5.2 <i>Angst onheil te veroorzaken</i>	26
3.6 Een gebrek aan betrokkenheid als bron van de beleving van onvolledigheid	27
4. Ritualisering op basis van doelgerichtheidtekort	30
4.1 Verstrikking in bijzaken en doelvervreemding	30
4.2 Empirische bevestiging	33
4.3 Verregaand gerichtheidsverlies op directere gronden	34
4.4 Structureel zwakke doelgerichtheid	35
4.5 Rituelen met een spelfunctie	39
4.6 Ritualisering van alledaagse functionele activiteiten	40
5. Ritualiseren voortvloeiend uit een ontwikkelingsfase	43
5.1 Ritualisme in de kindertijd	43
5.2 Situatie-doel-middel differentiatie plus integratie	44
5.3 Functionele oriëntatie	47

5.4 Dwangneurotisch ritualisme bij kinderen	48
6. Ritualiseren o.i.v een ontwikkelingsstoornis: autisme	49
6.1 Ritualisme in autisme	49
6.2 Minder ontwikkelde en parate context voor waarnemen en oordelen	51
7. Ritualiseren o.i.v een ontwikkelingsstoornis: de dwangmatige	54
7.1 Ritualisme bij de dwangmatige persoon	54
7.2 Interpretatie van het dwangmatig gedrag	55
7.3 Actief vs. passief dwangmatig type?	57
7.4 Empirische ondersteuning	58
7.4.1 <i>Eigen onderzoek</i>	58
7.5.1 <i>DSM-IV en -5</i>	59
7.5 Ontwikkelingsachtergrond van de beperkte situatie-doel-middel differentiatie	60
Deel II: Rituelen op basis van symbolen of mythen	62
8. Rituelen rondom een positieve discontinuïteit	63
8.1 Nieuwe levensfasen	63
8.1.1 <i>Geboorte en de verjaardagen</i>	63
8.1.2 <i>Volwassen worden</i>	64
8.1.3 <i>Huwelijk</i>	65
8.2 Maatschappelijke hoogtepunten	66
8.2.1 <i>Oogstfeest</i>	66
8.2.2 <i>Lichtfeest, lentefeest</i>	67
8.2.3 <i>Openingen, prijsuitreikingen, huldigingen, kroningen</i>	67
9. Rituelen rondom negatieve discontinuïteit	69
9.1 Rouwplechtigheden	69
9.2 Afscheidsrituelen als verwerking belemmerd is of dreigt te worden	70
9.3 Algemeen	74
9.4 Reflectie op rituelen rondom discontinuïteit	74
10. Inwijdingsriten	76
10.1 Toetredingen	76
10.2 Initiatieprocedures in de puberteit/adolescentie	77
10.3 Verklaring van dit soort extreme initiatieriten	79
10.4 Kritiek op de theorie van de overgangsrituelen	80
10.4.1 <i>Andere motieven</i>	80
10.4.2 <i>Kritiek op het drie fasen model van riten</i>	82
11. Gemeenschapsrituelen	84
11.1 Rituelen die het gemeenschapsleven bevorderen	84
11.1.1 <i>Geschenk- en verwendagen</i>	84
11.1.2 <i>Verzoeningen</i>	84
11.1.3 <i>Feestelijke bijeenkomsten</i>	85

11.1.4 <i>Geritualiseerde rebellie (Gluckman, 1963)</i>	85
11.2 Rituelen die het gemeenschapsleven stroomlijnen (omgangsvormen)	86
11.2.1 <i>Begroeten</i>	86
11.2.2 <i>Bedanken</i>	87
11.2.3 <i>Afscheid nemen</i>	88
11.3 Rituelen rondom feestelijke momenten	89
12. Offerrituelen	91
12.1 Het mensenoffer bij de Azteken	91
12.2 De Eucharistie in de katholieke mis	93
12.3 Het berenoffer bij Noorse volkeren	97
 Deel III: Integratie van de gezichtspunten	 100
13. Samenvatting van de besproken rituelen	101
14. Een theorie over ritualisering van gedrag	107
14.1 De essentiële kenmerken van rituelen	107
14.2 Motivatie tot ritualisering	108
14.2.1 <i>Afgerond ritueel bij greepverlies</i>	108
14.2.2 <i>Ritualisering van tekortschietend instrumenteel gedrag</i>	109
14.2.3 <i>Ritualisering van gedrag bij problematische aansturing</i>	110
14.3 Manieren om te ritualiseren	111
14.4 Functievervulling, effectiviteit	114
14.5 Mate van starheid	117
14.6 Functionele autonomie van rituelen	117
14.7 Conclusie	118
 Index van auteursnamen	 119
Referenties	121

Voorbeeldpagina's

Inleiding

In dit boek wordt het fenomeen ritualisering van gedrag geanalyseerd. Gedrag is geritualiseerd, als het moet voldoen aan regels die niet rationeel en praktisch zijn. Het aan regels voldoen op zich is het punt niet, want dat gebeurt ook in het volgen van een recept of montagehandleiding. Het gaat erom dat de gedragsvoorschriften hetzij arbitrair lijken, hetzij van sterk symbolische aard, of beide. Bovendien moeten de voorschriften vaak vrij strak of zelfs star opgevolgd worden.

Mijn interesse in rituelen in het algemeen komt voort uit wetenschappelijke nieuwsgierigheid naar dwangneurotische¹ rituelen en het rituele karakter van veel dwangmatig en autistisch gedrag. Deze zullen dan ook de meeste aandacht krijgen. Maar eenmaal bezig zijnde met het onderwerp, werd interessant waarom er ook in heel andere situaties rituelen vertoond worden - met een heel andere achtergrond en functie -, en waar dan de gelijkenis met pathologische rituelen op berust.

Eerst wordt ritueel gedrag in het algemeen geanalyseerd en vervolgens worden soorten rituelen onderzocht op hun bijzonderheden, motivatie en functie. Die zullen alle drie blijken te verschillen voor de diverse soorten rituelen, en dat is de basis voor de hoofdstukindeling. De meeste aandacht zal uitgaan naar dwangneurotische rituelen, gevolgd door normaal ritualisme bij jonge kinderen, en rituele aspecten van autistisch resp. dwangmatig gedrag (gedrag typerend voor de dwangmatige persoonlijkheid). De gedragsvoorschriften lijken hier nogal arbitrair te zijn en de rituelen vaak een privéaangelegenheid, reden om de betreffende hoofdstukken te groeperen als deel I.

Deel II betreft voornamelijk gemeenschapsrituelen, vaak ceremonies genoemd. De gedragsvoorschriften hier zijn veeleer geënt op mythen en/of op de dominante godsdienst, en/of op een symbolische functie van het betreffende gedrag (bijvoorbeeld herdenkingen, inwijdingen). Ze lijken vaak een belangrijke functie te vervullen voor de betrokken individuen en/of voor de gemeenschap als geheel.

De diverse inzichten zullen in het voorlaatste hoofdstuk samengevat worden en in het laatste hoofdstuk geïntegreerd worden tot een algemene theorie over ritualisering.

¹ Het begrip dwangneurose is tegenwoordig vervangen door dwangstoornis, ook wel obsessieve-compulsieve stoornis genoemd. Ook ik hanteer in dit boek het begrip dwangstoornis, maar omdat daar geen bijvoeglijk naamwoord van te maken valt en obsessief-compulsief niet fraai is, handhaaf ik wel het adjectief dwangneurotisch.

1.1 Ritueel gedrag

Freud (1917) schetste het volgende slaapkamerritueel van een 19-jarig meisje:

Met als aangevoerde reden dat ze stilte nodig had om te kunnen slapen, zette ze voor het naar bed gaan de grote klok in haar kamer stil en verwijderde ze de andere klokken. Ook haar polshorloge moest weg; opbergen in het laatje van haar nachtkastje was niet genoeg. Bloempotten en vazen zette ze bij elkaar op de schrijftafel, met als argument dat ze 's nachts zouden kunnen vallen en breken, en dus haar uit haar slaap halen. Niet erg consequent was dat ze wel eiste dat de deur tussen haar slaapkamer en die van haar ouders half open bleef. Om zich daarvan te verzekeren zette ze diverse objecten in de deuropening. Verder mocht haar grote hoofdkussen niet de wand van de bedstede aanraken en moest haar kleine hoofdkussen ruitvormig op dit grote hoofdkussen liggen. Haar hoofd moest precies op de diagonaal van de ruit liggen. Tot slot moest het dekbed zo opgeschud worden dat het aan de onderkant dik werd, maar vervolgens moest de donsverdeling met de hand weer geëgaliseerd worden.

Tijdens dit ceremonieel was ze voortdurend bang dat ze de diverse handelingen niet op de goede manier had uitgevoerd, zodat ze alle onderdelen meermalen controleerde en herhaalde. Ze had er dan ook één à twee uur voor nodig, gedurende welke tijd haar ouders niet mochten gaan slapen.

Wat we hier zien is een voorbeeld van dwangneurotisch geritualiseerd gedrag: het zich klaarmaken voor de nacht kan niet op een gewone, doelmatige, routineuze manier, maar verwordt tot het minutieuze volgen van een draaiboek vol geboden en verboden, die overdreven, zo niet regelrecht onzinnig lijken. Het draaiboek betreft in dit voorbeeld zowel het arrangeren van de directe omgeving als de manier waarop betreffende dingen gedaan dienden te worden.

Freud noemde dit gedrag een ceremonieel om daarmee ironisch aan te geven dat er zekere overeenkomsten zijn met (godsdienstige) ceremonies. In zijn bekende publicatie van 1907 deed hij dat heel expliciet en op een provocerende manier. Hij zag in beide de gevolgen van verdrongen onaanvaardbare neigingen, die in conflict komen met het geweten. Zowel bij de dwangstoornis als bij godsdienstige ceremonies is op die visie veel af te dingen, maar dat is voor later.

.....

2.5 Bijgelovig gedrag bij topprestaties

Niet alleen natuurvolkoren bezwijken voor de verleiding om bij gebrek aan echte greep tot magisch gedrag over te gaan: ook in de moderne gemeenschappen komt dat voor. Denk aan kansspelen met hoge prijzen, vooral als er ook nog een hoge inzet voor nodig was. Denk aan ingrijpende zakelijke deals. Denk aan al of niet ingaan op een mogelijkheid tot een relatie die de rest van je leven kan bepalen, of het wel of niet geaccepteerd worden door iemand met wie je een relatie zou willen starten. Denk aan het al of niet doorgaan van een baan, die je uit de armoede en/of betekenisloosheid zou kunnen halen. Malinowski (1962, p.261): "Magie floreert overal daar waar en wanneer de mens risico's niet kan beheersen door middel van wetenschap. Het floreert in jagen en vissen, in oorlogstijd en als je verliefd bent, in de beheersing van wind, regen en zon, in het reguleren van alle gevaarlijke ondernemingen, in ziekte en in de schaduw van de dood."

Mensen van wie een topprestatie op kunstzinnig, sportief, cultureel of maatschappelijk gebied verwacht wordt, staan onder hoge druk te slagen en niet te falen. Die verwachting is er op basis van eerdere successen, de aanbevelingen van anderen, hun eigen, luidkeels verkondigde pretenties, het mededingen van sterke rivalen, etc. Als het gaat om optredens is er een publiek ter plekke aanwezig dat flink in de buidel getast heeft voor de bijwoning van het evenement; er zullen invloedrijke critici zijn die een anti- of prostemming kunnen oproepen bij een potentieel publiek. Kortom, redenen genoeg voor een intense faalangst.

Bij toppresterders vind je dan ook nogal eens bijgelovige gedragingen, waarmee ze hopen een goed resultaat, hen waardig en/of toegejuicht door het publiek, af te dwingen. Jackson & Masters (2006) noemen als voorbeelden: je aankleden in een strikte volgorde, een aantal keren de veters strikken en weer losmaken, je drinkflessen op een bepaalde manier plaatsen en uit beide drinken na elke ronde, niet op de lijnen van het tennisveld stappen tussen het maken van punten.

.....

2.6 Dwangneurotische bezweringsrituelen

Dit essay begon met het voorbeeld van Freud: een slaapkamerritueel van een 19-jarig meisje. Bij gebrek aan achtergrondgegevens daarover kan daar zonder speculatie geen verklaring van gegeven worden. Wat Freud zelf doet in de betreffende *Vorlesung*, is de diverse symptomen duiden in termen van zijn stokpaardjes: seksualiteitgerelateerde thema's evenals de angst daarvoor of gewetensproblemen daarmee. De ritueelonderdelen zouden uitdrukking zijn van beide polen van het conflict. Afgezien ervan dat Freuds duidingen hier zeer vergezocht zijn, is daarmee de vraag nog niet beantwoord waarom/waardoor iemand zich überhaupt van een ritueel gaat bedienen. Zo'n bizar ritueel wordt niet verzonnen om langs een omweggetje uitdrukking te geven aan de eigen ambivalentie over seksgerelateerde zaken.

Aannemelijker is dat het meisje zich bedreigd voelde door iets weinig grijpbaars: iets in haar omstandigheden, een duister of onzeker toekomstperspectief, het in conflict zijn over belangrijke keuzes, etc. En dat ze toen, bij gebrek aan een functioneel antwoord erop, overging tot een magisch bezwerend antwoord op de bedreiging. Dit is analoog aan wat geschetst werd in §2.1, maar nu gaat het om een privéritueel in plaats van een gemeenschapsritueel.

.....

3. Ritualisering in reactie op een onvolledigheidsgevoel

Tot nu toe bekeken we gevallen, waarbij de betrokkene een probleem wilde oplossen met een gedrag dat geen functioneel verband hield met het probleem. In zulke gevallen moet het gedrag van a tot z gedictieerd worden door arbitraire regels. Dat een dergelijk gedrag vaak toch niet echt geruststellend is, drijft de betrokkene gemakkelijk tot verdere ritualisering. Zo kan er een vrij bizar gedrag ontstaan, waarvan het irrationele karakter van meet af aan - vooral voor de buitenstaander - evident is.

Echter, veel dwanggedrag ontwikkelt zich uit van oorsprong doodnormaal, alledaags gedrag dat wel degelijk functioneel verband houdt met de opgave in kwestie. Het probleem is hier niet een onvoldoende doelmatigheid van het gedrag, maar een hardnekkige, raadselachtige onzekerheid over en/of onvrede met het resultaat ervan.

.....

3.4 Een ordeningsritueel met complexe achtergrond en functie

Op dit punt gekomen is het interessant verslag te doen van een bizar ordeningsritueel met een complexe achtergrond en functie, waarin vooral ambivalentie (zie §3.3) een rol speelt. Het voorbeeld en de analyse ervan is van Müller-Eckhardt (1954):

Een hoge ambtenaar van 48 jaar, ongetrouwd, leed sinds vier jaar aan het volgende ritueel: Elke ochtend moest hij een uur voor de aanvang van zijn dienst al op zijn werkkamer zijn om een twee uur durend ceremonieel af te werken. Hij moest acht verschillende potloden en een penhouder op zijn bureau in een speciale ordening plaatsen: eerst op lengte gesorteerd, dan op de kleur (hij kon maar niet besluiten wat nu de voorrang moest krijgen). Overigens schreef hij met geen van deze potloden. Als ze eindelijk goed lagen, dan overviel hem de onweerstaanbare neiging om ze net zolang aan te raken dat de ordening weer verloren ging. Dan moest alles weer opnieuw. Onderbreking door de telefoon of iets anders riep hevige angst op. Ook de akten en stukken op het bureau moesten in een speciale ordening liggen. Verder had de man altijd een smetteloos wit zakdoekje in zijn borstzak en een reserve-exemplaar in zijn tas voor als er een smetje op het eerste zou komen. Hij beschouwde zichzelf als een man van de orde, die daarmee een voorbeeld wilde zijn voor zijn collega's en hen voor wanorde wilde behoeden.

Anders dan bij het voorbeeld van Freud waarmee we begonnen, is hier wat meer van de biografische achtergrond bekend.

De man was enig kind geweest en woonde nog steeds bij zijn moe-

der, die deze hogere ambtenaar als een klein kind bleef behandelen. Zijn vader was zeer streng geweest, had onvoorwaardelijke gehoorzaamheid geëist en agressie niet getolereerd, maar was overleden toen cliënt 7 was. In zijn studententijd had cliënt contact met meisjes vermeden. Relaties had hij nooit gehad.

In zijn vorige betrekking was hij echter eens op een overwerkavond door een jonge schoonmaakster verleid. Drie maanden lang had hij in zijn werkkamer hartstochtelijk seksueel contact met haar gehad, totdat hij werd overgeplaatst. Op zijn nieuwe, huidige, werkplek werd hij gekweld door seksuele aanvechtingen, schuldgevoelens over zijn escapades, en angst.

Zijn dwangritueel was vier maanden geleden begonnen, nadat hij op zijn werk een stenotypiste was tegengekomen, die sterk op de schoonmaakster leek, begonnen. Hij werd toen overvallen door een hevige angst en had gereageerd met een strikt moralisme, esthetisme en een overdreven correctheid. Een geringe onordelijkheid bracht hem al van zijn stuk. Dat dreef hem tot zijn ordeningsritueel met betrekking tot zijn bureau, inclusief de potloden. Pikant detail: op zijn vorige werkplek had hij de schoonmaakster ook eens op zijn bureau genomen, waarbij er potloden en pennen van het bureau op de grond waren gevallen, kapot getrapt en bevuild.

Müller-Eckhardt duidde dit geval als volgt:.....

4.5 Rituelen met een spelfunctie

Een vaak aangehaald (onder andere door schrijvers over dwangstoornis) voorbeeld van een kinderritueel ziet men vaak bij een kind dat lopend een flinke afstand moet afleggen. Het kind legt zich dan op: "ik mag niet op de streepjes tussen de tegels stappen, want anders gebeurt er iets ergs." Waarom doet een kind dat en wat stelt die zelf verzonnen conditie "want anders..." voor?

Ook dit heeft te maken met een onvoldoende doelgerichtheid, maar dan niet in de vorm van een gebrek aan betrokkenheid, vervlakking, robotmatigheid. Het punt hier is: een kind wordt door volwassenen regelmatig meegenomen in doelstrevingen die vrij veel tijd kosten, bijvoorbeeld lopen naar oma die een kilometer verderop woont. Een volwassene overbrugt zo'n doelpad met gemak, a) doordat hij van de hele route geleerd heeft dat elk onderdeel relevant is voor het einddoel, met andere woorden de route zegt hem wat, het vorderen op de route is voor hem betekenisvol; b) voor zover dit hem niet helemaal in beslag neemt, zit een volwassene veelal in gedachten verzonken, zodat de overgebleven ruimte in het doelstreven toch met andere relevant gedrag gevuld is. (Het gaat om gedachten over zijn vele lange termijn projecten en - wensen, naast het geestelijk "herkauwen" van zijn ervaringen.) Voor een kind geldt dit nog niet:

.....

5.1 Ritualisme in de kindertijd

Het hier bedoelde ritualisme bij kinderen houdt in dat bepaalde alledaagse routines zoals eten, drinken, naar bed gaan, naar school gaan, star volgens bepaalde regels moeten verlopen, of dat er star vastgehouden wordt aan bepaalde onderdelen of elementen eruit: alleen dát bord, die kroes, altijd dát beleg, altijd die route, altijd dát verhaal voorlezen of vertellen, géén afwijkingen in het verhaal, enz. Tevens heeft het kind behoefte aan orde en symmetrie in zijn omgeving, is het daar star in, en is het sterk detailgevoelig.

Waarom is die behoefte er? Die heeft te maken met het belang van het hebben van greep op de dingen. De omgeving wordt door kinderen gemakkelijk als chaotisch ervaren, en de gang van de gebeurtenissen wordt nog slecht begrepen. Dat is zo omdat ze nog maar zo'n beperkte ervaring hebben, zo'n beperkte kennis en begrip van de wereld, een beperkt gedragsrepertoire, en ook omdat hun praktische intelligentie nog volop in ontwikkeling is, zoals Piaget overvloedig heeft laten zien (zie o.a. Piaget & Inhelder, 1969). De omgeving is daarmee onvoorspelbaar, ongrijpbaar, en dus bedreigend en beangstigend. Door een wat strak dagprogramma, door vaste patronen in de onderdelen aan te brengen, door vaste plekken, vaste gebruiksvoorwerpen, etc. creëert de verzorger stabiliteit, voorspelbaarheid, evenwicht, rust, en daarmee veiligheid.

.....

6.1 Ritualisme in autisme

"Sandra ... wil na een drukke dag op haar werk haar kamer zo geordend hebben, dat zij zich nergens aan hoeft te storen. Alles moet zijn plek hebben en de telefoon gaat uit. Sandra werkt dan een vast ritueel af. De post wordt geordend en op de juiste plaats opgeborgen, de planten krijgen water, de kussens worden rechts op de bank gelegd, ze controleert of de schilderijen nog recht hangen, wast een vuil kopje af en ruimt het op en herschikt het stapeltje nog te lezen boeken... Pas daarna, als alles geordend is, is ze in staat om contact met anderen te hebben en bijvoorbeeld een telefoongesprek te voeren of haar email te checken." (Broersen & van de Kamp, 2012, p. 15).²

Je kunt hier van een ritueel spreken, omdat het gedrag - in deze mate van starheid en volledigheid - niet werkelijk bijdraagt aan de erop volgende activiteiten. Een beperktere en minder starre afhandeling van het ordenen had ook kunnen volstaan, in ieder geval op een aantal dagen van de week.

....

6.2 Minder ontwikkelde en -parate context voor waarnemen en oordelen

Waarom vertonen mensen met een autistische inslag - ook als ze normaal tot hoog begaafd zijn - ritueel gedrag?

Vermeulen (2009) laat aan de hand van talloze studies en voorbeelden zien dat autisten gebeurtenissen, dingen, handelingen vaak niet in een (relevante) context waarnemen en interpreteren. In een deel van de gevallen zijn ze daar wel toe in staat, maar niet spontaan: ze moeten erop voorbereid worden door een ander. In andere gevallen zijn ze daar in dat stadium van hun ontwikkeling nog niet toe in staat.

Als ze de dingen inderdaad niet in de (juiste) context plaatsen, dan herkennen en begrijpen ze deze niet goed, vooral niet als de informatie onvolledig, onduidelijk of meerduidig is (wat meestal het geval is). Dan handelen ze ook niet doelmatig, en/of kunnen ze afwijkingen van vaste patronen en methoden niet goed relativeren. Vandaar hun stereotypieën, rituelen, behoefte aan vaste tijdsindelingen, moeite in het onderscheid tussen belangrijk en bijkomstig, geringe generalisatie van de ene situatie naar de andere (uiterlijkheden in plaats van de kern begrijpen). Ze laten in een extreme mate zien wat jonge kinderen in mildere mate laten zien.

.....

² Met dank aan Rob Broersen en Kosmos Uitgevers voor hun toestemming voor beide citaten.

7.1 Ritualisme bij de dwangmatige persoon

Een fictief voorbeeld (eigenlijk een compilatie van een aantal niet-fictieve voorbeelden):

Mijnheer De Boer is een man van de klok: zijn eten, de borrel, de krant lezen, op visite gaan, zijn oude moeder bellen e.d., zijn gebonden aan vaste tijden. Elk uur zet hij de nieuwsberichten aan, hoewel hij niet de indruk maakt ernaar te luisteren. Hij raakt uitermate uit zijn humeur als anderen niet op de afgesproken tijden komen, al zou het maar 5 minuten schelen.

Elke dag heeft zijn vaste kenmerken: zondagochtend de kerk, zondagmiddag de wandeling met borrel na; maandag is overwerkdag; dinsdagavond wordt de persoonlijke administratie bijgehouden; woensdagavond ziet De Boer zijn broer Piet; donderdagavond leest hij de achterstallige kranten; vrijdagavond tv-avond; zaterdag autowassen, supermarkt en karweitjes in huis of tuin.

Hij hecht ook sterk aan ordelijkheid: geen rommel over de vloer, het overbodige opgeruimd, meubels en voorwerpen op vaste plaatsen, steentjes uit de aarde in de tuin, de zaakjes geordend en netjes. Over inbreuken op die orde fulmineert hij.

Zijn vrouw moet alle boodschappenbonnetjes bewaren, want hij wil de uitgaven controleren. De bedragen noteert hij op dinsdagavond in het administratieschrift. Over uitgaven die hij buitensporig acht, roept hij zijn vrouw ter verantwoording.

De Boer heeft regeltjes over hoe tal van zaken aangepakt dienen te worden. Daar houdt hij zich star aan en hij kan het niet goed hebben, dat anderen het op hun eigen manier doen. Hij laat daarom niet graag iets aan anderen over, want "die doen het toch niet goed". Gevolg is dat veel werk voor later blijft liggen, want wie niet kan delegeren heeft het druk.

De Boer maakt door deze levenswijze wel een wat kille en stijve indruk. Humor en zelfrelativering zijn geen sterke punten van hem. Hij zal ook nooit eens uit de band springen. Hoogstens wordt hij driftig als alles anders gaat dan hij gedacht had. Op onverwachte wendingen aan de gebeurtenissen kan hij niet soepel inspelen. Hij raakt er alleen maar van in de war.

.....

8.2 Maatschappelijke hoogtepunten

De vorige paragraaf ging over positieve discontinuïteit in het leven van een individu, bij welke discontinuïteit overigens wel een deel van de gemeenschap betrokken wordt. Maar ook de gemeenschap als geheel kan een grote winst in een of ander opzicht boeken, en ook daaraan zijn rituelen verbonden.

....

8.2.3 Openingen, prijsuitreikingen, huldigingen, kroningen

Belangrijke technische prestaties worden niet zomaar in gebruik genomen of "geconsumeerd": er wordt een plechtige opening aan verbonden. Bijvoorbeeld, de nieuwe brug waar al jaren naar gesnakt werd en die een technisch hoogstandje is, is eindelijk gereed, maar in plaats dat het verkeer er zich er nu zonder dralen over heen mag spoeden wordt er een symbolische barrière opgeworpen. Die heeft de vorm van een lint, dat door de koning of president na een toespraak in tweeën geknipt moet worden, en dan nog moet het verkeer een aantal uren wachten. Eerst moet een muziekcorps musicerend over de brug marcheren, gevolgd door genodigden, en dan is het zoetjesaan zo ver.

Ook tentoonstellingen, festivals, beurzen worden vaak met een ceremonieel geopend. Na belangrijke sportieve prestaties die de nationale trots bevorderen wordt het betreffende team of individu gehuldigd. Een belangrijke wetenschappelijke of literaire prestatie wordt met een ceremoniële prijsuitreiking geëerd. Een nieuwe koning wordt gekroond, een president aanvaardt plechtig zijn ambt. Dat zijn geen gebeurtenissen die zo maar mogen passeren en waarbij men nuchter tot de orde van de dag overgaat. Men wil "stilstaan bij", wil door-drongen worden van de veranderingen, het daarmee heuglijk maken en onttrekken aan de grauwe sleur. Men wil de betrokkenen erkenning geven van hun bijzonderheid of bijzondere bijdrage, enz. Koningen en presidenten hebben de ceremonie en de pracht en praal ook nodig om zich tot bijzondere mensen te maken (Bell, 1997).

Waarom moet dat allemaal zo nodig in de vorm van een ritueel? Kan dat niet anders?

.....

9.1 Rouwplechtigheden

Bij iemands dood worden er een aantal situaties en activiteiten gearrangeerd, die ervoor moeten zorgen de dode recht te doen, de nabestaanden te doordringen van diens verscheiden, en hen te helpen het te verwerken en elkaar te steunen. In de moderne westerse wereld zijn dat de opbaring in een speciaal kamertje in huis of in een centrum, de brandende kaarsen, bloemen en kransen. Verder is er het condoleanceregister en - bij ontmoeting - het elkaar condoleren. Dan is er de uitvaartplechtigheid met toespraakjes, gedichten, toepasselijke muziek en/of muziek waar de overledene van hield, en waar hij/zij misschien ook om gevraagd had. Indien de dode begraven wordt, dan is er het dragen van de kist, het plechtig laten zakken in het graf, een kort toespraakje, en een symbolisch schepje aarde erop, waarna iedereen langzaam naar de uitgang of de receptie ruimte loopt. In die receptie ruimte wordt nog wat nageboemd en wordt de draad van het leven door de meesten al weer heropgenomen door elkaar even bij te praten.

In niet-westerse culturen kan er publiek rouwbeklag zijn en zijn allerlei varianten op de plechtigheid en de gebruiken mogelijk (zie Bell, 1997). Als het gaat om belangrijke publieke figuren, dan zijn er uitgebreidere plechtigheden met genodigde hoogwaardigheidsbekleders, stramme militairen, strakke gezichten, een stoet, treurmuziek. Een trompettist blaast wellicht "The last post", een minuut stilte wordt in acht genomen, er zijn plechtige kransleggingen, het volkslied klinkt in sommige gevallen, en er volgen toespraken door belangrijke mensen uit de politiek, literatuur, muziek of kunst, al naargelang. Er klinkt een dag of langer aangepaste muziek op de radio, de reclame wordt opgeschort, de vlaggen hangen halfstok, het volk staat stil en ernstig aan de kant van de weg of volgt het gebeuren op televisie.

Bij omvangrijke rampen en zware verliezen in de oorlog worden er nadien een of meer gedenkplechtigheden georganiseerd, rondom een bestaand of voor de gelegenheid opgericht monument. Als het om heel grote verliezen gaat kan er jaarlijks of vijfjaarlijks het verlies herdacht worden. Veel van de in de vorige alinea genoemde elementen zijn ook hierin terug te vinden.

Dit alles om recht te doen aan de dode(n), de ernst van het verlies, om de tijd even stil te zetten in plaats van doodleuk weer tot de orde van de dag over te gaan.

...

10.1 Toetredingen

Toetreding tot een bijzondere en min of meer besloten groep (studentenvereniging, godsdienst, Vrijmetselaars) of "promotie" binnen een dergelijke groep (als verlicht gelden, Reiki meester worden, enz.) gaat niet zomaar. Men moet aan voorwaarden voldoen en daarover wordt gewikt en gewogen door hen hoog in de hiërarchie. Als men de kandidaat aanvaardbaar vindt, dan is er gewoonlijk een bepaalde inwijdingsceremonie. Daarvan kunnen deel uitmaken een doopritueel, het plechtig afleggen van geloften, bepaalde precies voorgeschreven handelingen verrichten, ongewone taken vervullen, bepaalde beproevingen doorstaan, etc., en vaak meerdere van deze in opeenvolging. Naarmate het gevraagde of gedane een meer symbolisch of arbitrair karakter lijkt te hebben, en naarmate de rechtvaardigingen ervan meer vergezocht overkomen, des te meer imponeert een dergelijke procedure als een ritueel.

Wat maakt nu dat het ene genootschap de toelatingsprocedure veel sterker ritualiseert dan het andere?

.....

11.1.4 Geritualiseerde rebellie (Gluckman, 1963)

Een wijdverbreid en zeer oud feest is het Carnaval: een korte periode van chaos, uitbundig drinken en eten, zich laten gaan, vermommingen en verkleedpartijen, en door het volk aangestelde schertsconingen die enkele dagen mogen "regeren". Antropologen vermoeden dat deze feesten vroeger dienden om de spanningen door de sociale ongelijkheid en door een strak regime te verlichten, simpelweg door deze tijdelijk op te heffen (Bell, 1997, p. 126-127). Ook de adel doet daar dan van harte aan mee, gaat gekleed in boerenkiel, terwijl het volk in mooie kostuums loopt. Sekseomkeringen kunnen ook voorkomen. Men heeft maskers op om door onherkenbaarheid de gelijkheid te bevorderen en om sancties of bespottig achteraf te voorkomen.

Het lijkt het opheffen van alle regels en daarmee het tegenovergestelde van een ritueel, maar de regel dat er even geen regels zijn en dat rangen en standen even op hun kop gezet mogen worden, is natuurlijk evengoed een regel.

Iets vergelijkbaars had de antropoloog Gluckman opgemerkt in Afrika. Onder de Zoeloes zijn de mannen compleet de baas. Maar af en toe zijn er dagen waarop de vrouwen uitdagend mogen rondlopen in mannenkleden en dingen mogen doen die normaliter voor hen verboden zijn. Dus even staat de zaak op zijn kop. De Zoeloes geloven dat deze uitzonderingsdagen heilzaam zijn voor de gemeenschap als geheel. Gluckman (1963, p. 110-136) onderschreef dat en typeerde de rituelen als "geritualiseerde rebellie". Hun functie is de sociale spanningen als gevolg van de onderwerping van de vrouwen door de mannen te ontladen en zo de onvrede van de vrouwen met hun positie binnen de perken te houden. Tegelijk worden de vrouwen door de uitdrukkelijke, maar tijdelijke omkering fijntjes aan hun eigenlijke positie herinnerd.

11.2.1 Begroeten

....

Dat alles voldoet aan ongeschreven (en deels in etiquetteboekjes geëxpliciteerde) regels. Waarom doen mensen dit? Het is een erkenning van andermans bestaan, van het bestaan van een relatie tussen beide partijen, van de menselijke autonomie en waardigheid van een ander (die theoretisch een gunst of dienst zou kunnen weigeren), soms ook van de evenwaardige of hogere rang van de ander (ouder dan jij, hoger gepositioneerd). Het verzuimen ervan geldt als onbeleefd en kan als kwetsend ervaren worden. Het weigeren eraan te voldoen geldt zeker als onbeschoft en kwetsend, want bestaan- en rangorde ontkennend. Het niet (geheel) aan de regels voldoen die hierbij voor de betreffende subcultuur gelden, kan het buitenbeentje diskwalificeren: "hij hoort er niet bij", "hij is van lage komaf", "een boerenpummel". (Zie ook Goffman, 1967.)

In hoeverre zijn deze beleefdheden en begroetingen ritueel? De enthousiaste begroeting door je kind, hond of kat en - als het meezit - partner, na wat langere afwezigheid, kun je moeilijk een ritueel noemen. Bij dit soort hartelijke begroetingen volgen deze omhelzingen etc. vaak spontaan uit de gevoelens over het contact. Maar hoe formeler en/of afstandelijker het contact, hoe eerder toch de begroetingen en zeker de beleefdheden een wat ritueel karakter krijgen, d.w.z. de regels komen steeds losser te staan van het doel van de begroeting, krijgen een steeds meer arbitrair³ en daarmee (sub)cultureel bepaald karakter. En dat komt omdat ze niet meer spontaan voortvloeien uit de emoties die een contact kunnen omringen; het zijn geen expressies meer daarvan, al is in verzwakte vorm vaak nog de spontane versie te herkennen: gestileerde omhelzingen, oppervlakkige zoenen (hoeveel zoenen dat moeten zijn verschilt per cultuur en tijdvak). Tegelijk geldt dat dit soort gedrag niet gereguleerd kan worden door praktische doel-middel relaties. Extreem geritualiseerd was (is) de omgang als er een sterk gedifferentieerde rangorde speelt, zoals in feodale tijden aan de hoven. In Japan is de omgang ook veel meer geritualiseerd, van oudsher.

....

³ De symboolwaarde van opstaan, buigen, reverence, knielen, hoed af, met twee woorden spreken, etc. is in rangorde-erkenningen nog wel in te voelen.

12.3 Het berenoffer bij Noorse volkeren

Neckebrouck (2005) laat voorts zien dat de bovengenoemde metafysische en morele hypocrisie ook geldt ten aanzien van een ritueel van de Noorse volkeren rondom de Poolcirkel, toen die nog op beren moesten jagen om te overleven. Dit voorbeeld laat bovendien weer een andere functie van het offerritueel zien.

.....

Een nog zeer jonge wilde beer wordt gevangen en opgesloten in een kooi in het dorp. Daar wordt hij geadopteerd door een familie en als eregast beschouwd en behandeld. De vrouwen voeden hem (waarvoor de familie zich flinke offers moet getroosten), strelen en knuffelen hem, en letten op of hij gelukkig is. Na één tot drie jaar wordt de tamme beer uit zijn kooi gehaald en aan een touw door het dorp geleid voor een afscheidswandeling. Men doet leuk tegen hem en laat hem dansen. Daarna wordt hij vastgebonden en toegesproken. Ten slotte wordt hij gedood. Het dier wordt versneden en volgens bepaalde procedures verorberd door de deelnemers. De kop van de beer krijgt ook schotels voedsel, waaronder eigen vlees, voorgezet. Tot slot bezweert men de ziel van het dier om terug te keren naar de Meester, aan wie hij moet vertellen hoe goed hij behandeld is geweest in de mensenwereld.

Ook bij deze volkeren is er dus sprake van een metafysische en morele hypocrisie: men doet alsof men het gelooft, en er is een grote kloof tussen zoals men het graag zou willen hebben en hoe het werkelijk toegaat. Toch helpen mythe en ritueel samen om het respect voor de natuur en terughoudendheid bij de jacht te behouden.

.....

14.1 De essentiële kenmerken van rituelen

Ritueel gedrag onderscheidt zich van instrumenteel gedrag doordat het principieel ongeschikt is om nuttige veranderingen in de omgeving (aan het eigen lichaam, uiterlijk, begrip van de wereld) aan te brengen, hetzij omdat het losstaat van de geldende S-R-C voorwaardelijkheden (voorwaardelijke situatie-doel-middel relaties, zie 1.3), hetzij omdat zo'n verandering überhaupt niet meer bereikt kan worden (is al bereikt, of is een definitief verloren zaak).

Dit werd tot uitdrukking gebracht door Firth (1967, p. 12), doelend op culturele rituelen: "...they are directed not simply to the solution of an immediate technical problem by the most economic means, but are regarded as having in themselves a certain validity irrespective of their technical concomitants." In lijn hiermee constateert hij dat rituelen dan ook geen deel uitmaken van de voortgaande stroom van alledaagse handelingen. Ze zijn daarvan geïsoleerd.

In plaats daarvan worden de rituelen gedicteerd door een serie gedragsvoorschriften, een script dat geen praktische relatie met de werkelijkheid heeft, zoals een recept of handleiding dat wel heeft. Voor de objectieve, afstandelijke toeschouwer gaat het hier om arbitraire regels, welke een wat komisch aandoende poespas dicteren die niets nuttig dient. Neckebrouck (2005, p. 45) spreekt van een *niet herkenbare finaliteit*.

.....

14.2 Motivatie tot ritualisering

Wat maakt nu dat mensen op een gegeven moment overgaan tot ritueel gedrag in plaats van instrumenteel of hedonistisch gedrag? Dat is het geval als ze tegenover een situatie, c.q. gebeurtenis, c.q. omstandigheid staan (verder kortweg situatie te noemen), die een sterke druk uitoefent tot beantwoording ervan, tot iets eraan doen, terwijl er geen basis is voor een praktisch-instrumenteel antwoord, of terwijl een dergelijk antwoord gevoelsmatig domweg niet voldoet. In die situatie antwoordt een mens of een gemeenschap veelal toch, en wel met een ritueel (een soort pseudoantwoord) of met ritualisering van het instrumentele gedrag. Hieronder worden drie van dat soort situaties vrij abstract uitgewerkt; voor meer concreetheid dient met terug te gaan naar hst. 13.

.....

14.7 Conclusie

Tot ritueel gedrag nemen mensen hun toevlucht als instrumenteel of

hedonistisch gedrag niet beschikbaar, onmogelijk, ontoereikend of niet zinnig is, of ondanks zijn ogenschijnlijke functionaliteit gevoelsmatig blijft falen. De mens neemt dan zijn toevlucht tot vanuit instrumenteel of hedonistisch oogpunt arbitrair gedrag, dat echter vanuit symbolisch oogpunt of vanuit een mythe niet arbitrair hoeft te zijn. Als zodanig vervullen diverse rituelen, of een lichte ritualisering van op zich niet-rituele activiteiten, een belangrijke functie voor het individu en/of de gemeenschap. Het meest problematisch zijn ze in de psychopathologie, waar ze ontstaan als de normale gedragsregulatie ondermijnd wordt door continue negatieve feedback, door aansturingproblemen, of door ontwikkelingsstoornissen. Dan kunnen ze in een negatieve feedbackloop raken, waarbij het gedrag doordraait.